

ZDZISŁAWA RATAJCZYK*

JEDNAK OSTROGI – BRĄZOWE OKUCIA TYPU LUTOMIERSKIEGO
W ŚWIELE NAJNOWSZYCH BADAŃ NA CMENARZYSKU
W CIEPLEM, GM. GNIEW

Spurs After All –Lutomiersk-type bronze ferrules – the latest investigations on the Cieple cemetery, Gniew commune

Abstract. The new investigations into the early medieval cemetery in Cieple, Gniew community, uncovered many graves, including three of mounted warriors, in 2009. Their rich grave goods included weapons, horse riding gear, and harness elements. In one of the graves, special attention was attracted by decorative bronze spurs preserved intact. They were found next to the deceased's feet together with a set of buckles, leather-strap tips and other ferrules. The discovery of these exclusive spurs was a 'turning point' in the interpretations of the function of the so-called Lutomiersk-type ferrules.

Keywords: early medieval cemetery, Cieple, mounted-warrior graves, decorative spurs, Lutomiersk-type ferrules.

UWAGI WSTĘPNE

W literaturze archeologicznej Cieple gm. Gniew, woj. pomorskie znane jest z licznych artykułów i wzmianek na temat odkrycia sześciu wczesnośredniowiecznych grobów szkieletowych, do którego doszło przypadkowo w 1900 r. podczas prac ziemnych związanych z budową kolejki wąskotorowej (ryc. 1)¹. W efekcie analizy inwentarzy grobowych, jednego z pochowanych w nich zmarłych uznano za „obcego woja” – uzbrojonego jeźdźcę pochodzenia skandynawskiego z okresu wikingów². Systematyczne badania wykopaliskowe rozpoczęto w Cieplem w oko-

* Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, ul. Mariacka 25/26, 80-958 Gdańsk.

¹ Zob. Żak 1957, Kara 1998, idem 2001 – tam dalsza literatura.

² Za grób skandynawskiego kupca i wojownika uznali go m.in.: Łęga 1930, s.157, 205-206; Kostrzewski 1962, s. 302, 304-306; idem 1966, s. 152, 155; Miśkiewicz 1969, s. 267-268; Łosiński 1996, s. 173-174; Kara 1991, s. 99 przyp. 3; idem 1998, s. 509-510 oraz 2001, s. 120-122. Inni natomiast widzieli w nim miejsce spoczynku pomorskiego wielmoży – np. Żak 1957, s. 178; Hensel 1987, s. 681 przyp. 240; Chojńska-Bochdan 1990, s. 80-81; Leciejewicz 1993, s. 58.

Ryc. 1. Cieple, gm. Gniew, woj. pomorskie. Lokalizacja stanowiska nr 6. Skala 1: 10 000 – oprac. J. Szmit

licy wspomnianego odkrycia dopiero po przeszło 100 latach. Prace prowadzone w 2005 r. pod kierunkiem Zdzisławy Ratajczyk z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, kontynuowane w latach 2008-2010, potwierdziły – zgodnie z oczekiwaniami – wyjątkową rangę i wartość poznawczą tego znaleziska³.

Podczas drugiego i trzeciego sezonu badań przeprowadzonych na cmentarzysku (stan. 6) w miejscowości Ciepłe, wśród wielu grobów zarejestrowano m.in. trzy pochówki wojowników konnych, które oznaczono numerami 35, 42 i 43. Posiadały one bogate wyposażenie w elementy uzbrojenia, ekwipunku jeździeckiego i rzędu końskiego. Szczególną uwagę badaczy zwróciły ostrogi wykonane z brązu, zlokalizowane przy stopach zmarłego w grobie nr 42, zaliczanym na podstawie kształtu i budowy do tzw. grobów komorowych⁴.

OSTROGI Z GROBU NR 42

Pozyskane w 2009 roku okazy to wyroby o unikatowych walorach. Przede wszystkim są kompletne. Przetrwały wszystkie ich części (bodźce, kabłąki, zaczepy). Zostały one odsłonięte w nienaruszonym kontekście grobowym. Zdeponowano je bowiem w „dużym” grobie szkieletowym, z charakterystyczną obudową i inwentarzem (ryc. 2). Pochowany w nim mężczyzna w wieku maturus⁵ ułożony był na wznak w linii północ-południe, z głową na północ i rękami wzdłuż tułowia⁶. Prawą nogę miał wyprostowaną, lewą ugiętą w kolanie i jakby lekko podciągniętą do góry. Stopy o wyprostowanych palcach ułożone jedna przy drugiej były – prawa wyciągnięta, lewa w pozycji bocznej⁷.

Zmarły wyposażony został w luksusowe przedmioty. W części południowej pod stopami znajdowało się wiadro drewniane, okute kilkoma żelaznymi obręczami.

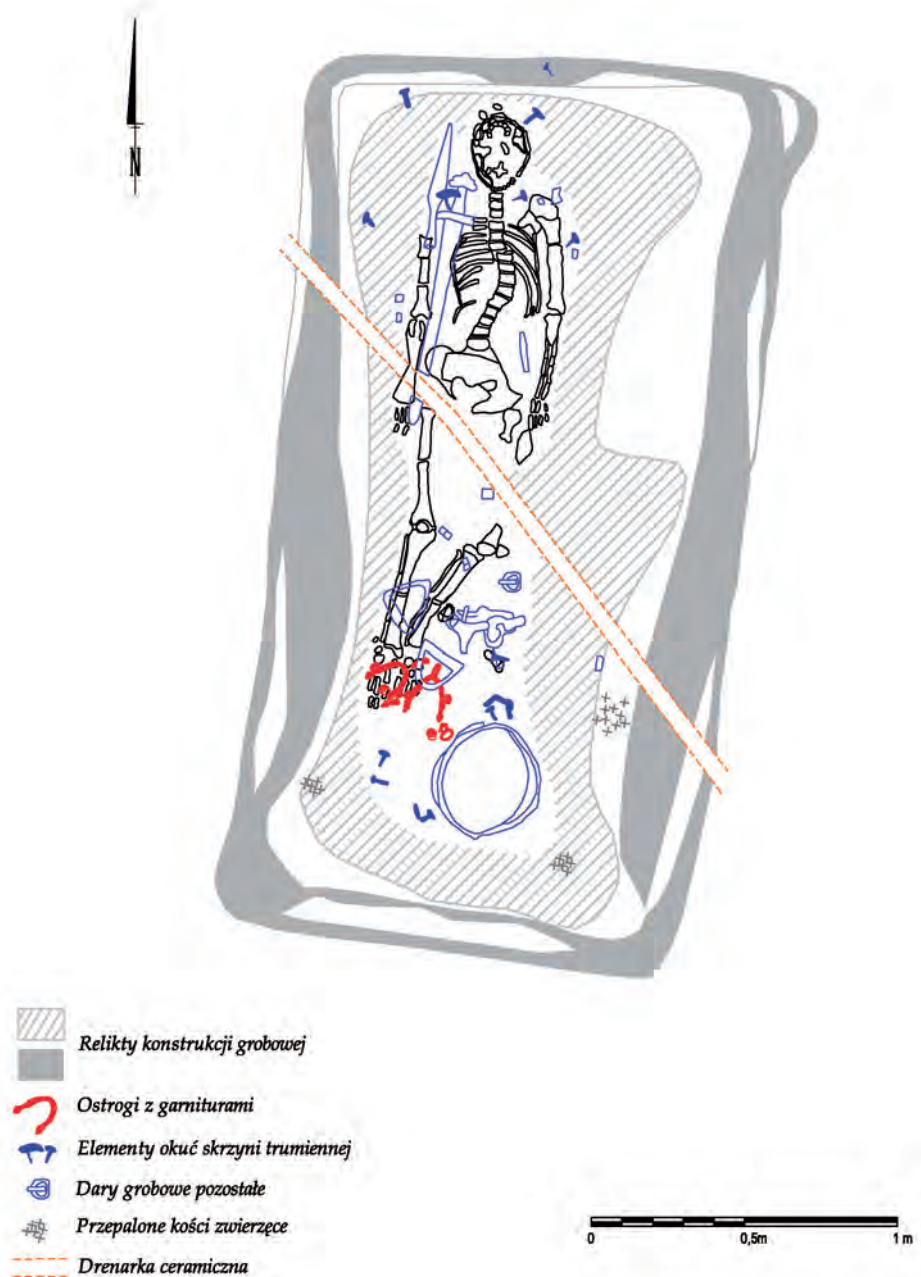
³ Zob. Ratajczyk 2011, idem, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Regionu Gdańskiego na podstawie dotychczasowych badań*, [w:] *Materiały z Sympozjum Wczesnośredniowiecznego*, Gdańsk (w druku) oraz „*The cemetery in Ciepłe – current research results*”, *Scandinavian Culture In Medieval Poland*, [w:] *Interdisciplinary Medieval Studies*, t. 2, s. 317-345, Wrocław (w druku).

⁴ Groby tego typu znane są przede wszystkim z terenu Skandynawii. W X w. rozpowszechniły się na obszarach północnej i wschodniej Europy. Odkrywane są również w Polsce, zob. np. Chudziak 2001, s. 63-96; Drozd, Janowski 2007, s. 163-168; Drozd, Janowski 2009, s. 371-380, tam m.in. obszerna literatura na ich temat. Na Rusi niemal wszystkie znane groby komorowe powstały w X w., a ich niezwykle bogate wyposażenie zdaniem Kirilla Mikhajlova, wskazuje, iż pochowano w nich członków najwyższych elit społecznych Rusi – zob. Mikhajlov 2011, s. 205-208.

⁵ Według ekspertyzy antropologicznej Aleksandry Pudło – zob. Pudło, *Opracowanie materiału szkieletowego ze stanowiska w miejscowości Ciepłe, gm. Gniew, sezon 2009*, Archiwum MAG.

⁶ Wszystkie obiekty grobowe zawierające szczątki wojowników konnych odkryte dotąd na cmentarzysku w Ciepłym, w odróżnieniu od tego rodzaju pochówków odsłoniętych na innych znanych nam stanowiskach, posiadają orientację północ-południe.

⁷ Niewykluczone, że nastąpiły pewne przemieszczenia kości kończyn dolnych zmarłego, spowodowane „prześciem” przez grób ceramicznej rury drenarskiej podczas zakładania na początku XX w. instalacji melioracyjnej na gruntach ówczesnego majątku Ciepłe.

Ryc. 2. Ciepłe, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Plan grobu na poziomie szkiele-
letu – rys. I. Jegier

Ryc. 3a. Cieple, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 24/2009. Ostrogi in situ – foto Z. Ratajczyk

Ryc. 3b. Cieple, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Ostrogi w trakcie wydobywania z grobu – foto Z. Ratajczyk

Przy jego prawym ramieniu, na wysokości głowy, ułożony był żelazny grot włóczni. Nieco niżej, na wysokości klatki piersiowej, położony był miecz żelazny. Przy lewym boku nad biodrem zlokalizowano kamienną oselkę. Przy kościach lewego podudzia leżało żelazne wędzidło i klamra, a na prawym – jedno strzemień żelazne. Natomiast drugie położone było przy kostce lewej stopy. W grobie odkryto ponadto: kilkanaście gwoździ, kilka żelaznych taśmowatych okuć, kilka cienkich srebrnych blaszek oraz małe skupiska spalonych kości zwierzęcych⁸.

Prezentowane w niniejszym artykule ostrogi leżały obok siebie u nasad dalszych kości piszczelowych (ryc. 3a-b) – prawa wśród paliczków stopy prawej, lewa przy paliczkach stopy lewej, pod strzemieniem. Koło nich znaleziono również zestaw sprzączek, przewleczek, zakończeń rzemieni i dodatkowych okuć oraz haftki do odzieży (owijaczy?). Przypuszczalnie zmarły został złożony do grobu z ostrogami założonymi na stopy⁹.

⁸ Pozyskane z tego grobu zabytki poddane zostały specjalistycznym i długotrwałym zabiegom konserwatorskim (wykonywanym pod kierunkiem mgr. Jarosława Strobina z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku), natomiast szczątki kostne zwierzęce przekazano do analizy archeozoologicznej (w ręce dr. hab. Daniela Makowieckiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu). Dla tego na razie możliwa jest tylko pobieżna ich prezentacja.

⁹ Wrzesińska, Wrzesiński 2005, s. 376-377.

Pochodząca z opisanego grobu para ostróg stanowi bardzo ciekawe egzemplarze, wykonane z brązu, prawdopodobnie w technice odlewu.¹⁰ Ich stan zachowania można określić jako dobry, aczkolwiek miejscami są uszkodzone. Kabłąki ostróg, widziane z góry, przypominają w zarysie literę U – przy czym ostroga lewa (tabl. II) ma lekko rozchylone ramiona. Kabłąki widziane z boku u obu ostróg są proste. Ramiona kabłąków, wykonane z cienkiej sztabki, w przekroju poprzecznym łukowate, są długie, zakończone symetrycznymi zaczepami płytkowo-nitowymi utworzonymi z blaszki kształtu sercowatego, z dwoma nitami osadzonymi pionowo (tabl. I-IIa, b). Styk ramion jest niewyodrębniony.

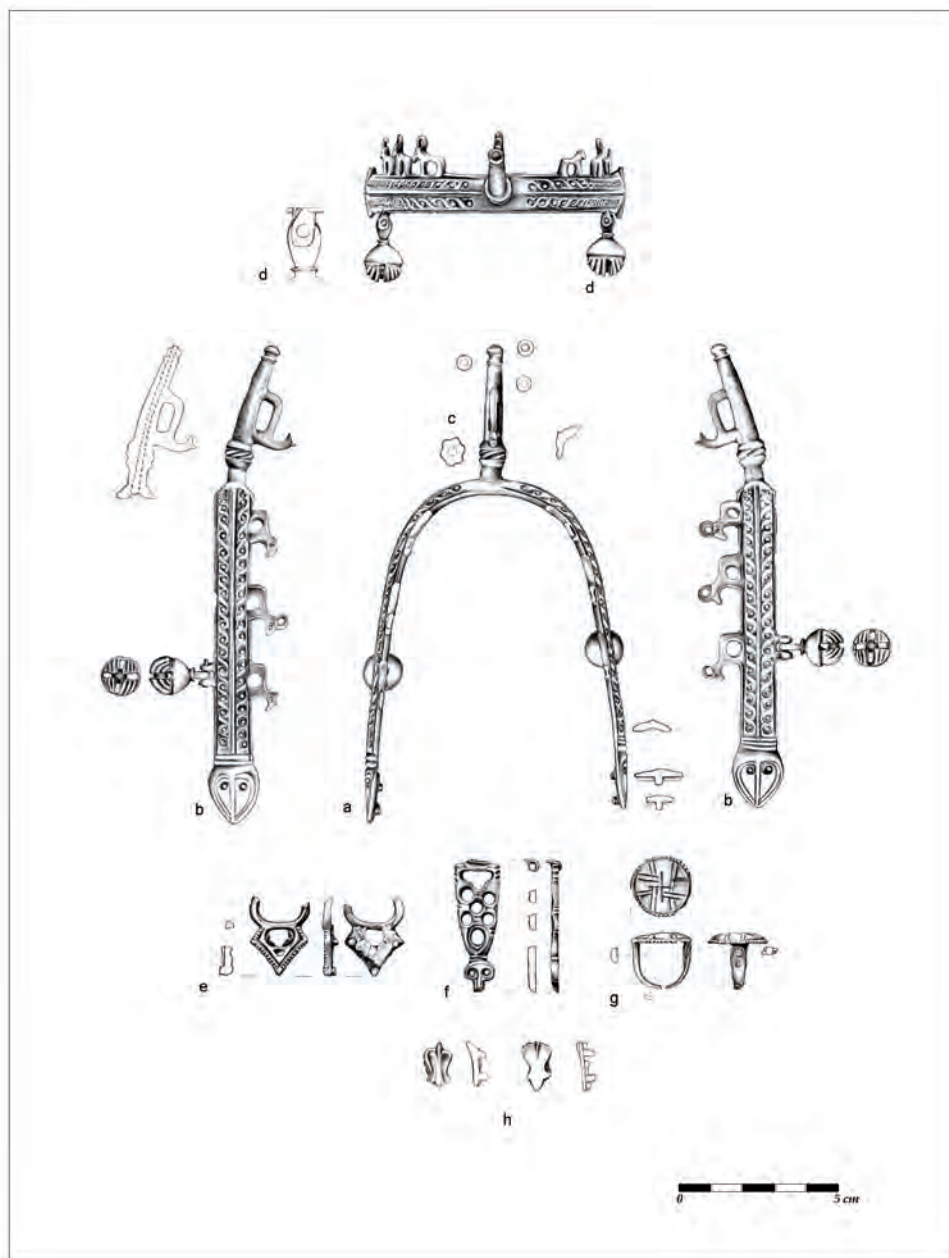
Ostrogi mają oryginalne bodźce – długie, rozczłonkowane u podstawy oraz na zakończeniu, z wyodrębnionymi, niewystającymi poza krawędzie trzonu „tępyimi” kolcami w postaci spłaszczonej kulki, ułożonej na dwustożkowatym pierścieniu. W przekroju bodźce są okrągłe i zamocowane symetrycznie na kabłąku za pomocą długiego nitu (o grubości 1,5-3 mm) przechodzącego przez ich środek. W stosunku do dłuższej osi ostróg są nieznacznie odgięte, natomiast względem płaszczyzny ich kabłąka uniesione około 15-17° ku górze (tabl. I-IIc).

Tab. 1. Ciepłe, gm. Gniew, woj. pomorskie, stan. 6. Grób nr 42. Wymiary ostróg

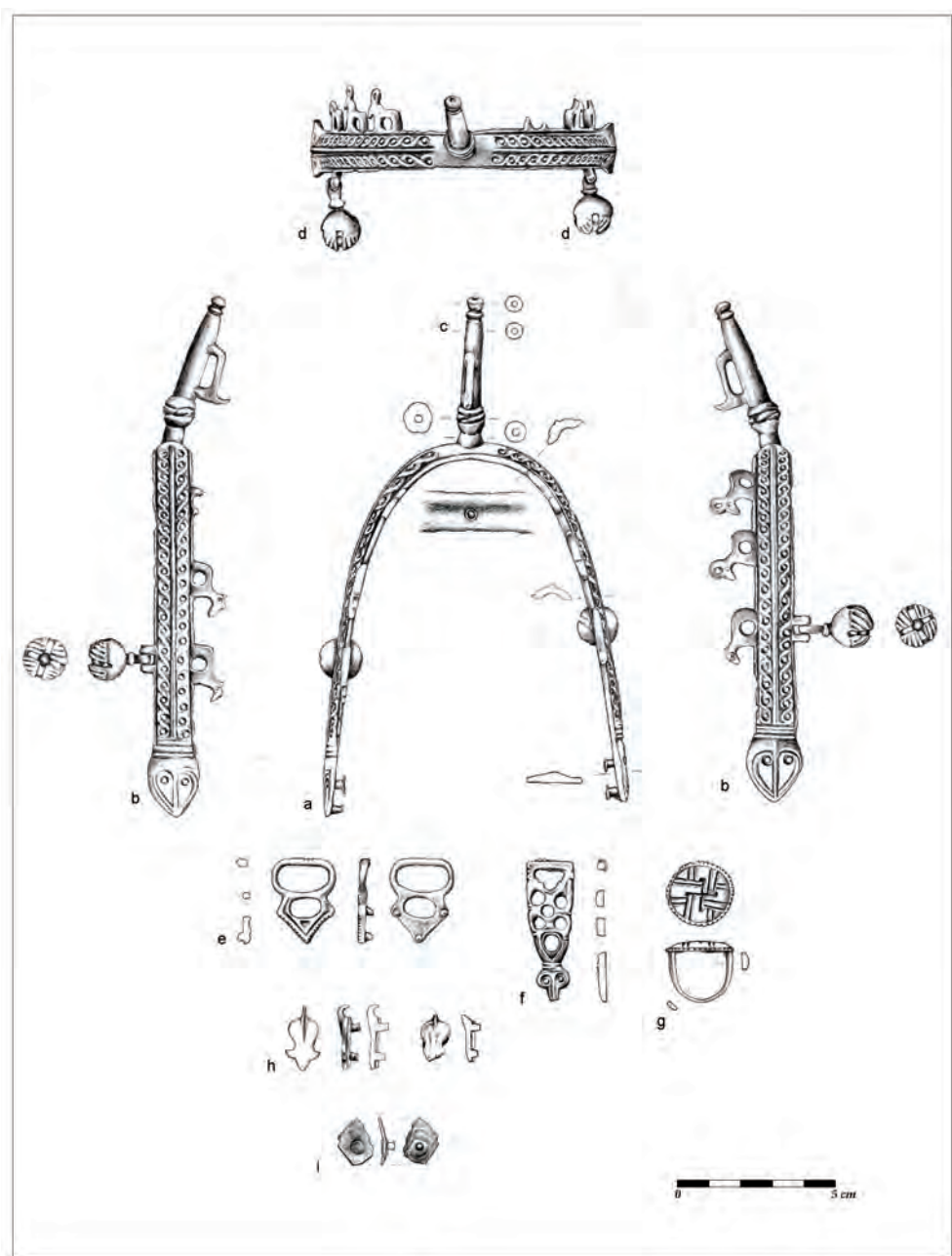
Pomiar (w mm)	Ostroga prawa	Ostroga lewa
Całkowita długość	163/164	165
Długość ramion kabłąka	prawe 112 lewe 117	prawe 113 lewe 118-119
Rozpiętość ramion kabłąka	89	96
Przekrój ramion kabłąka		
wysokość	4-6	5-6
szerokość	13	13
szerokość z konikiem	25-26,5	26-27
grubość płytki	2-3	2-3
Rozmiary płytek zaczepów		
długość	19-19,5	19-20
szerokość	18	16-17,5
Długość bodźca wraz z kolcem	46-46,5	45
Średnica bodźca	5	5-6
Długość kolca	7	7

Generalnie analizowane ostrogi można zaliczyć do typu I, a w jego obrębie do odmiany 2, według klasyfikacji Zofii Hilczerówny (1956) oraz do odmiany c1, według klasyfikacji Krzysztofa Wachowskiego (1984), i datować głównie na drugą połowę X w., uwzględniając możliwość ich użytkowania jeszcze w pierw-

¹⁰ Być może wykonane zostały w inny sposób (np. przez ręczne wykłapywanie z kawałka cienkiej blachy, wytłaczanie czy sztancowanie).

Tabl. I. Cieple, stan. 6, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Ostroga prawa z garniturem: sprzączka, przewleczka, zakończenie rzemienia oraz drobne okucia – rys. K. Odyń

Tabl. II. Ciepłe, stan. 6, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Ostroga lewa z garniturem: sprzączka, przewleczka, zakończenie rzemienia oraz drobne okucia – rys. K. Odyń

szej połowie XI wieku. Jednak od egzemplarzy typu I zdecydowanie odróżnia je stylistyka, na obecnym etapie badań niespotykana wśród tej kategorii wczesnośredniowiecznych zabytków na terenie Polski i Europy, sprawiająca, że są one wyjątkowe. Ornament z motywem plecionki obejmującej kółka, urozmaicony plastycznymi żeberkami, elementami zoomorficznymi, dzwoneczkami, nadaje opisywanym zabytkom – z dzisiejszego punktu widzenia – zupełnie odmienną i nadzwyczaj atrakcyjną formę¹¹.

Bogata dekoracja pokrywa całe ostrogi (ryc. 4-5). Przez środek zewnętrznej strony kabłąków przechodzi poziome żeberko obustronnie podkreślone wąskim pojedynczym żłobkiem, dzieląc powierzchnię ramion na dwie długie strefy wypełnione rzędem wyciskanych kółeczek, tkwiących w ogniwkach utworzonych z przeplatających się wypukłych linii falistych, przypominających warkocz z podwójnego, luźno zwiniętego splotu¹². Poziome żłobki zdobią również po obydwu stronach zewnętrzne krawędzie ramion kabłąków. Na górnej krawędzi ramion czytelne są plastyczne ażurowe występy stylizowanych koników w aureoli¹³. Jest ich w sumie sześć – po trzy sztuki w rzędzie na każdym ramieniu. Natomiast na dolnej krawędzi ramion, po obydwóch stronach, znajdują się bezpośrednio w nie wmontowane, prostokątnie ukształtowane, pojedyncze uszka z drucianą osią. W nich zawieszone zostały kuliste brązowe dzwoneczki (o średnicy 13 mm) (tabl. I-IIId). Niewątpliwie są one elementem wyróżniającym opisywane ostrogi spośród innych tego rodzaju znalezisk. Dzwoneczki mają owalne uszka (tabl. Id), a ich powierzchnie podzielone zostały na połowy dookólnymi żłobkami poziomymi, przy czym dolne połówki

¹¹ W literaturze przedmiotu brak wzmianek o ostrogach wykonanych z brązu i analogicznie zdobionych (zob. Nadolski 1954; Hilczerówna 1956; Kavánová 1976; Bialeková 1977; Jelovina 1986; Błoński 2000) poza oczywiście egzemplarzami uważanymi za okucia typu lutomierskiego i oficjalnie tylko przez Krzysztofa Wachowskiego uznanymi za „niemal pewne” ostrogi – zob. Wachowski 2006, s. 158.

¹² Mniej lub bardziej podobne geometryczne kompozycje w literaturze przedmiotu bywają różnie określone, między innymi: ornament z motywem węzownicy; ornament z motywem oczkowym bądź kółek połączonych w sposób tworzący łańcuszek, czasem przekształcający się w linię falistą; ornament z motywem w postaci koncentrycznych kółek zachodzących na siebie. Zdobienie takie było bardzo popularne w drugiej połowie X – pierwszej połowie XI w., chociaż stosowano je także wcześniej (zob. relikwiarz z Essen-Werden datowany na połowę VIII w.). Często też spotykane jest od połowy XI do początku XII w. na rogowych płytkach stanowiących okucie, np. kołczanów, łuku refleksyjnego oraz na wielu innych wyrobach znanych z Europy Zachodniej, Środkowej i Wschodniej (zob. Wołoszyn 2005, s. 93-96). Również na wyrobach z Polski ornamentem takim zdobione są np. grzebienie kościane z Wolina, Gdańska, Kruszwicy, z okolic Gniewa (Cnotliwy 1973, s. 159-170, ryc. 60 b, 66 c, 68 j; Hensel, Broniewska 1961, s. 78, ryc. 58A). Tak zdobione były np. głowica i jelec miecza z I poł. X w. znalezione w okolicy Ostrowa nad Gopłem (Hensel, Broniewska 1961, s. 62, ryc. 42) oraz rogowa oprawa miecza z Czerska Polskiego, pow. Bydgoszcz (Żak 1960, s. 315-318, ryc. 2); pojemnik z poroża pochodzący z Ostrowa Lednickiego (Kurnatowska 2002, ryc. na s. 206), wyroby rogowe z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu czy posadzkowe płytki gliniane z katedry romańskiej w Gnieźnie (Hensel 1960, s. 183, ryc. 120 c-d oraz s. 56, ryc. 39, tabl. II).

¹³ O konikach w aureoli, ich symbolice – zob. Gabriel 1988, s. 184-194.

Ryc. 4. Ciepłe, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Ostroga prawa z garniturem – foto R. Janczukowicz

przecięte są na krzyż prostymi wycięciami i dodatkowo gęsto żłobkowane¹⁴. Co ciekawe, pojedyncze przemieszczające się malutkie kuleczki (serca) wewnątrz dzwoneczków podczas poruszania ostrogami nadal wydają dźwięki. Na zakończe-

¹⁴ Bardzo podobne dzwoneczki znane są między innymi z odkryć w Lutomiersku. Jak podają autorzy badań na tym cmentarzysku, znaleziono je „luźno” (poza jednym egzemplarzem, odkrytym w grobie nr 21 – kilkuletniego dziecka) – zob. Jażdżewski 1952, s. 259-260; Nadolski, Abramowicz, Poklewska 1959, s. 84, tabl. LXIV3. Nie wiemy natomiast, czy pozostałe dzwoneczki znalezione luźno (jak sugeruje Konrad Jażdżewski, „zapewne pochodzą ze zniszczonych grobów”), na przykład nie znajdowały się w pobliżu interesujących nas grobów nr 5 lub 10. Wówczas, za przykładem egzemplarzy z Ciepłego, można by te ozdoby wiązać z odkrytymi w wymienionych grobach fragmentami ostróg, zwłaszcza że posiadają uszka na dolnych krawędziach ramion kabłąków.

Ryc. 5. Ciepłe, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Ostroga lewa z garniturem – foto R. Janczukowicz

niach ramion kabłąków znajdują się zaczepy (podkreślone u nasady potrójnymi cienkimi żłobkami pionowymi). Mają one kształt stylizowanych główek zwierzęcych. Dookoła przy krawędziach zdobi je podwójny żłobek oraz wzdłużny środkowy (z dwoma kółeczkami po obu jego stronach) – co upodabnia całość do wyrytej główki żmii¹⁵. Efektownie zdobione są też bodźce ostróg. W niewielkiej odległości od ich podstawy znajduje się dookoła żłobkowana kulka, wystająca poza krawędzie trzonu, a tuż za nią, na górnej płaszczyźnie trzonu, widnieje pla-

¹⁵ Ostrogi o zakończeniach ramion kabłąka w kształcie podobnie stylizowanych główek żmii znane są np. z Danii (Nørre Longelse – grób 2) i datowane na koniec IX – I poł. X w. – zob. Wołoszyn 2010, s. 311, ryc. 7 a1-2.

Ryc. 6. Cieple, gm. Gniew, woj. pomorskie. Grób nr 42/2009. Bodziec – ostroga prawa – foto R. Janczukowicz

styczny występ w postaci figurki stylizowanego konika z głową odchyloną do tyłu (ryc. 6).

GARNITUR(-Y)

Dodatkowy element wyposażenia grobowego *in situ* stanowią tzw. garnitury, ściśle związane z ostrogami, wykonane również z brązu. Przetrwały one w pełnym zestawie: dwóch sprzączek, dwóch przewleczek, dwóch zakończeń rzemieni oraz czterech małych okuć¹⁶. Sprzączki (tabl. I-IIe), z których jedna zachowała się fragmentarycznie, są profilowane. Mają szerokie, dwustożkowate skuwki z ozdobnie naciętymi krawędziami i z owalnymi otworami w środku oraz owalne ramki. Są pozbawione kolców, przez co prawdopodobnie zamocowane były bezpośrednio do rzemienia za pomocą trzech nitów umieszczonych w najbardziej wysuniętych punktach na obrzeżach skuwek. Tuż przy nich znalezione zostały po dwa małe, cha-

¹⁶ Zdaniem wielu badaczy stanowią one niejednokrotnie cenniejsze aniżeli ostrogi źródło w rozważaniach na temat ich chronologii czy stylu zdobnictwa. Z ziem polskich nie są znane dotąd pełne garnitury ostróg wczesnośredniowiecznych – zob. Wachowski 1984, s. 61-63.

rakterystycznie wyprofilowane, okucia (tabl. I-IIh), tzw. ptaszkowate, z których jedno zachowało się w całości. Każde ma dwa nity mocujące, osadzone po wewnętrznej stronie¹⁷. Interesujące są też zakończenia rzemieni ostróg (tabl. I-IIf) – ażurowe, wykonane z cienkiej blaszki jednostronnie tłoczonej. Mają formę U-kształtną, zwieńczoną wypustką przypominającą stylizowaną główkę żmijowatą. Ich całkowita długość wynosi 45 mm, szerokość 15 mm, grubość 2 mm. Były one przeciągane przez kolejną część garnituru – przewleccki (tabl. I-IIg), które odgrywały istotną rolę w systemie mocowania ostróg. Co prawda jedną taką znaleziono luźno na cmentarzysku w Cerkiewniku i w pobliżu grobu nr 7 zawierającego fragment ostrogi, lecz nie powiązano ich ze sobą¹⁸. Przewleccki wydobyte z grobu nr 42 na cmentarzysku w Ciepłym zachowały się w bardzo dobrym stanie. W rzucie bocznym są zbliżone do owalu, a widziane z przodu przybierają kształt koła z dookólnym żłobkiem wokół obrzeża oraz nacięciami na jego rancie, tak jak w przypadku skuwek. Powierzchnia koła jest niepodzielona, lekko wybrzuszona, pokryta ornamentem z motywem lewoskrętnej swastyki o dodatkowych ramionach¹⁹.

PODSUMOWANIE

Przedstawione w niniejszym artykule ostrogi odbiegają od podobnych egzemplarzy stanowiących kategorię przedmiotów dość często występujących na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. Posiadają one bowiem cechy, które uznać należy za wyjątkowe, a nawet ekskluzywne. Ostrogi w wersji bogato zdobionej były, jak przypuszczamy, widomą oznaką wysokiego statusu społecznego osób ich używających i elementem odświętnego, okazjonalnego stroju (tu ubioru pogrzebowego)²⁰. Dysponując aktualnie kompletnymi ich egzemplarzami, bez problemu można potwierdzić spostrzeżenia Krzysztofa Wachowskiego, że nie były to zwykłe ostrogi, lecz paradne²¹. Przesłankami wspierającymi listę argumentów tego badacza są chociażby zbyt delikatne, oryginalnie zdobione, ale i niepraktyczne bódźce, w ogó-

¹⁷ Według Krzysztofa Wachowskiego okucia te, przynitowane do rzemieni, po ściągnięciu dodatkowo blokowały pasek na kabłąku bezkolcowej sprzączki. Odkryto je również w grobach nr 5 i 10 w Lutomińsku, przypisując im funkcję estetyczną brązowych lilijek nabijanych na rzemyk – zob. Wachowski 2006, s. 158; Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, s. 58.

¹⁸ Przewleccki nie były znane w dotychczasowych polskich odkryciach ostróg. W odróżnieniu od dzwoneczków znalezionych na cmentarzysku w Lutomińsku, które, jak już dzisiaj wiemy, mogły zdobić tamtejsze ostrogi – przewleccka na pewno stanowiła integralną część ostrogi. Dzwoneczki natomiast – co wynika z ich licznych odkryć – przede wszystkim zdobiły najróżniejsze przedmioty i części stroju.

¹⁹ Przyjmuje się, iż swastyka u plemion słowiańskich i germańskich symbolizowała znak słońca. U Słowian (także na ziemiach polskich) zwana była „swarzą”, „swargą”, „kołowrotem” i kojarzona z kultem boga słońca – Swaroga. Swastyka prawoskrętna poprzez słońce wiązana była z dniem, natomiast jej postać lewoskrętna (nazywana sauwastyką) z nocą, z księżycem i była symbolem magii.

²⁰ Zob. Tokarski 1997, s. 60-61.

²¹ Zob. Wachowski 2001, s. 158; 2006, s. 158-159.

le plastyczne zdobienia wystające poza krawędzie cienkich kabłąków – koniki czy zwisające z ich ramion ruchome dzwoneczki. Wszystko to (dodając do kompletu jeszcze ich nietuzinkowe garnitury) w czasie użytkowania było mało funkcjonalne ze względu na nieuchronne uszkodzenia mechaniczne.

Ścisłe analogie do ostróg odkrytych w Ciepłym stanowią cztery zachowane niekompletnie bliźniacze egzemplarze, które pozyskano podczas wykopalsk prowadzonych w 1949 r. na cmentarzysku w Lutomiersku, woj. łódzkie, z grobów nr 5 i 10 datowanych na schyłek X – pierwszą ćwierć XI wieku²². Następnie egzemplarz odkryty w 1977 r. w wyniku badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, woj. dolnośląskie, w poziomie osadniczym datowanym na lata 1000-1040. Zachowany był on w dwóch fragmentach, do których wśród materiałów pochodzących z tego samego sezonu badań Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu udało się po latach dopasować trzeci jego ułamek²³. Części jeszcze jednego egzemplarza znaleziono w 1990 r., na cmentarzysku w Cerkiewniku, gm. Dobre Miasto, woj. warmińsko-mazurskie, w grobie nr 7 datowanym na pierwszą połowę XI wieku²⁴.

Dostępne informacje o rzadkich, jak się okazało, artefaktach ujawniły jednocześnie, że (poza egzemplarzem wrocławskim) znamy je głównie z sepulkralnych stanowisk wczesnośredniowiecznych²⁵. Żaden z nich nie przetrwał w całości. Wszystkie są uszkodzone, niekompletne, reprezentowane przez kabłąki lub tylko fragmenty ramion. Stan zachowania w dużym stopniu ograniczył możliwości wieloaspektowej analizy funkcjonalnej tychże przedmiotów. Spowodowało to pojawienie się w środowisku naukowym zróżnicowanych opinii na temat ich przeznaczenia. Już w pierwszej publikacji materiałów z badań na cmentarzysku w Lutomiersku wysunięto koncepcję, iż mamy w odniesieniu do nich do czynienia z okuciami, zdobiącymi drewniane elementy siodła (łęki)²⁶. Interpretacja ta, początkowo została przychylnie przyjęta i co za tym idzie podzielana była przez wielu badaczy zajmujących się dziejami wczesnośredniowiecznej Polski. Tym samym długo nie była podważana w literaturze przedmiotu²⁷. Jednak ponowione w ostat-

²² Zob. Jażdżewski 1951, s. 103-104; ryc. 26-27; Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959, s. 57-59, tab. XLII-XLIV, LV, XCV3.

²³ Zob. Kaźmierczyk, Lasota 1979, s. 86, tabl. XVIII c oraz Wachowski 2006, s. 157, ryc. 2.

²⁴ Zob. Ziemińska-Odoj 1992, s. 124-126, 142-143, 145, tab. III 1, VI 4.

²⁵ Wszystkie egzemplarze pochodzą ze stanowisk polskich oraz prawdopodobnie jeden egzemplarz z Danii? – zob. Wachowski 2006, s. 159; Wołoszyn 2010, s. 311, przyp. 14. Jednakże według informacji uzyskanej od dr. hab. Witolda Świątosławskiego (za którą w tym miejscu serdecznie dziękuję) wymieniany zabytek z Muzeum Narodowego w Kopenhadze to ostroga wczesnonowożytna. Nie jest ona analogią do tu opisywanych. Jedyną wspólną cechą to obecność zdobień umieszczonych na górnych krawędziach kabłąków.

²⁶ Zob. Jażdżewski 1951, s. 103-104, 118-119, 154-155; ryc. 26-27.

²⁷ Zob.: Hensel 1956, s. 240-245, ryc. 217, idem 1967, s. 156-158, ryc. 138-139; Gardawski, Gąssowski, Rajewski 1957, s. 199-200; Nadolski 1954, s. 88, 282, tab. XLIIa, idem 1979,

nich latach studia nad rzeczonymi zabytkami doprowadziły do weryfikacji wcześniejszych ustaleń. Od 1988 r., po opublikowaniu poglądów na ten temat niemieckiego archeologa Ingo Gabriela²⁸, rozpoczęła się oficjalna dyskusja wśród polskich naukowców nad kwestią poprawnego określenia funkcji okuć typu lutomierskiego²⁹. Zapoczątkował ją Witold Świętosławski i krytycznie kontynuował Krzysztof Wachowski³⁰. W związku z powyższym można przyjąć, że ostrogi znalezione w 2009 r. w Ciepłym stały się wyczekiwany argumentem w dyskusji, pozwalającym wręcz na ostateczne rozstrzygnięcie tej kwestii.

Odkrycie tak istotnych dla mediewistyki polskiej źródeł archeologicznych w Ciepłym stało się punktem „zwrotnym” w dotychczasowych interpretacjach funkcji tzw. okuć typu lutomierskiego. Dowiodło ponad wszelką wątpliwość, że znalezione na cmentarzysku w Lutomiersku oraz kolejno we Wrocławiu i Cerkiewniku zabytki są ostrogami i z opisanymi okazami tworzą jednolitą grupę pod względem formy oraz sposobu wykonania. Cechuje je też całkowita stylistyczna spójność, wskazująca na powstanie w bliskich sobie czasowo wyspecjalizowanych warsztatach rzemieślniczych, a może nawet w tym samym warsztacie. Biorąc pod uwagę złożoność i precyzję ich wykonania, musiał być zlokalizowany na terenie ówczesnych emporiów rzemieślniczo-handlowych lub we wczesnopiastowskich ośrodkach grodowych tzw. centralnych³¹. Kwestia proveniencji ostróg pozostaje jeszcze nierozwiązana. Jakkolwiek wyroby te niewątpliwie manifestowały poczucie przynależności ich właściciela do określonej grupy społecznej, to nie przesądzają jednak o jego etnicznym pochodzeniu³². W świetle dotychczasowych ustaleń lutomierskie i adekwatne do nich okazy uważano za wytwory pochodzenia skandynawskiego bądź zachodnioeuropejskiego³³. Nieodosobnione są też przypuszczenia o ich pochodzeniu wschodnim, a raczej północno-wschodnim³⁴.

s. 56-57, ryc. 18; Nadolski, Abramowicz, Poklewska 1959, s. 57-59, tab. XLII-XLIV, LV; Zoll-Adamikowa 1975, s. 162-165, ryc. 81a; Leciejewicz 1976, s. 174, ryc. 84; Dembińska, Nadolski 1978, s. 266, 272, ryc. 201; Kurnatowska 2002, s. 145, 202-203.

²⁸ Zob. Gabriel 1988, s. 191-194, ryc. 33.

²⁹ Po raz pierwszy określenia takiego użył Krzysztof Wachowski w stosunku do znalezisk fragmentów ostróg pochodzących z cmentarzyska w Lutomiersku – zob. Wachowski 2006, s. 155.

³⁰ Zob. Wachowski 2001, s. 158, 169, ryc. 17a, idem 2006, s. 155-157; następnie analizowana przez Wołoszyn 2010, s. 310-312.

³¹ Były one lokowane w strategicznych punktach dalekosiężnych szlaków komunikacyjno-handlowych łączących państwo z ośrodkami wysoko rozwiniętych cywilizacji euroazjatyckich. O wczesnopiastowskich strukturach kulturowo-osadniczych – zob. Kara 2009, s. 290-316.

³² O uzbrojeniu jako kategorii przedmiotów łatwo zmieniających właściciela – Wołoszyn 2010, s. 300-301.

³³ Zob. Kara 1992, s. 40, 43 – konkretnie ze Szwecji, lub Wachowski 2001, s. 158 – z Danii.

³⁴ Marcin Wołoszyn uważa, iż bardzo poważnie należy brać bałtyjskie pochodzenie lutomierskich ostróg/okuć siodła – zob. Wołoszyn 2010, s. 158. Natomiast Włodzimiera Ziemińska-Odoj znalazła z Cerkiewnika uznała za pochodzące z terenów bałtyjskich, konkretnie z pogranicza Natangów i Galindów – zob. Ziemińska-Odoj 1992, s. 141.

Ostrogi z miejscowości Ciepłe, usytuowanej przy nadwiślańskim szlaku handlowym, sprzyjającym utrzymywaniu szerokich kontaktów z terenami całej ówczesnej Europy, mogły dostać się w ręce ich użytkownika na różne sposoby. Ich pochodzenie z Europy Zachodniej poświadczałyby najnowsze odkrycia monet z cmentarzyska w Ciepłym³⁵. Uzyskanie danych uściślających datowanie i proveniencję tych wyjątkowych ostróg możliwe będzie jednak dopiero po zakończeniu konserwacji i w momencie szczegółowego opracowania całego zbioru pozostałych elementów wchodzących w skład inwentarza grobu nr 42, a także pozostałych dwóch podobnych do niego obiektów grobowych (nr 35 i 43). Szerszy kontekst rzeczonoego znaleziska będzie można wskazać dopiero po uwzględnieniu wyników opracowania całości materiałów pochodzących z cmentarzyska w Ciepłym.

LITERATURA

- Bialeková D. 1977, *Sporen von slavischen Fundplätzen in Pobedim (typologie und datierung)*, „Slovenská Archeológia”, t. 25-1, s. 103-160.
- Błoński M. 2000, *Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu*, „Archeologia Polski”, t. 45, z. 1-2, s. 53-91.
- Cnotliwy 1973, *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Choińska-Bochdan E. 1990, *Z badań nad początkami Gniewu nad Wisłą*, „Pomorania Antiqua”, t. 14, s. 79-81.
- Chudziak W. 2001, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kaldusa pod Chelmnem na Pomorzu Wschodnim*, „Slavia Antiqua”, t. 42, s. 63-96.
- Dembińska M., Nadolski A. 1978, *Uzbrojenie*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, pod red. W. Hensla i J. Pazdura, t. 1 od VII do XII wieku, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Drozd A., Janowski A. 2007, *Wczesnośredniowieczny grób komorowy z Pnia*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralna Lednickie. Spotkanie 9*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 163-168.
- 2009, *Wczesnośredniowieczne groby komorowe – sposoby eksploracji i dokumentacji*, [w:] *Metody. Źródła. Dokumentacja. Funeralna Lednickie. Spotkanie 11*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 371-380.
- Gabriel I. 1988, *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburger*, „Bericht der Römisch – Germanischen Kommission”, t. 69, s. 184-194.
- Gardawski A., Gąssowski J., Rajewski Z. 1957, *Archeologia i pradzieje Polski*, Warszawa.
- Hensel W. 1956, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa, wyd. 2 uzupełnione.
- 1960, *Najdawniejsze stolice Polski, Gniezno–Kruszwica–Poznań*, Warszawa.
- 1967, *Polska przed tysiącem lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1987, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa, wyd. 4 uzupełnione.
- Hensel W., Broniewska A. 1961, *Starodawna Kruszwica. Od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Wrocław.
- Hilczérówna Z. 1956, *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań, PTPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Archeologicznej, t. 2, z. 2.

³⁵ Zob. Paszkiewicz 2011.

- Jażdżewski K. (1949) 1951, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 1, Warszawa, s. 91-191.
- (1950) 1952, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Lutomiersku w pow. łaskim (woj. łódzkie) w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 2, Warszawa, s. 257-264.
- Jelovina D. 1986, *Mačevi i ostruge. Karolińskog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika*, Split.
- Kara M. 1991, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski, [w:] Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 99-120.
- 1992, *Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, „Kronika Wielkopolski”, nr 3 (62), s. 33-47.
- 1998, *Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Cieple na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej*, [w:] *Kraje Słowiańskie w wiekach średnich, Profanum i Sacrum*, Poznań, s. 505-524.
- 2001, *Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Cieple (Warmhof) im Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse*, „Folia Archaeologica”, t. 23, s. 113-140.
- 2009, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.
- Kavánová B. 1976, *Slovanské ostruhy na území Československa*, Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně, t. IV, z.3, Akademie Praha.
- Kaźmierczyk J., Lasota C. 1979, *Badania wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1977 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 20, s. 83-89.
- Kostrzewski J. 1962, *Kultura prapolska*, wyd. 3, Warszawa.
- 1966, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław.
- Kurnatowska Z. 2002, *Pierwsze państwo piastowskie. Lata około 940-1038*, [w:] *U źródeł Polski. Do roku 1038*, Warszawa–Wrocław.
- Leciejewicz L. 1976, *Słowiańszczyzna zachodnia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1993, *Normanowie nad Odrą i Wisłą w IX-XI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 100/4, s. 49-62.
- Łęga W. 1930, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, 1-2, Toruń.
- Łosiński W. 1996, *Miejsce Pomorza i Wielkopolski w kształtowaniu się gospodarki towarowo-pieniężnej w Polsce wczesnofeudalnej*, „Slavia Antiqua”, t. 37, s. 163-180.
- Mikhajlov K. A. 2011, *Chamber-graves as interregional phenomenon of the Viking Age: from Denmark to Rus*, [w:] *Wolińskie Spotkania Mediewistyczne I*, red. M. Rębkowski, Wolin, s. 205-221.
- Miśkiewicz M. 1969, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 241-301.
- Nadolski A. 1954, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- 1979, *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Nadolski A., Abramowicz A., Poklewska T. 1959, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*, „Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis”, nr 7, Łódź.
- Paszkiewicz B. 2011, *Monety z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Cieplem*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1. *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, pod red. M. Fudzińskiego i H. Panera, Gdańsk, s. 571-576.
- Ratajczyk Z. 2011, *Nowe odkrycia na cmentarzysku z okresu wczesnego średniowiecza w Cieplem, gm. Gniew; stanowisko 6*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1. *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, pod red. M. Fudzińskiego i H. Panera, Gdańsk, s. 553-570.
- Tokarski W. 1997, *Średniowieczne militaria jako wyznaczniki chronologii*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 6, s. 55-68.
- Wachowski K. 1984, *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [w:] *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 11-112.
- 2001, *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, „Folia Archaeologica”, 23, t. 1, s. 153-176.

- 2006, *Funkcja okuć typu lutomińskiego*, „Archeologia Polski”, t. 51, z. 1-2, s. 155-161.
- Wołoszyn M. 2005, *Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie*, „Acta Militaria Mediaevalia” I, Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu, Kraków–Santok, s. 87-105.
- 2010, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, wyd. 2 poszerzone, Kraków, s. 299-334.
- Wrzesińska A, Wrzesiński J. 2005, *Grób z ostrogami z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, „Archeologia Historica Polona”, t. 15/1, s. 371-381.
- Ziemlińska-Odoj W., 1992 *Materiały do cmentarzyska wczesnośredniowiecznego ze stanowiska XI w Cerkiewniku, gm. Dobre Miasto*, Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur. Archeologia, t. 1, s. 111-149.
- Zoll-Adamikowa H., 1975, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. 1. *Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 162-172.
- Żak J. 1957, *Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. tczewski, jest grobem skandynawskim?*, „Archeologia Polski”, t. 1, s. 164-180.
- 1960, *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikingich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, „Archeologia Polski”, t. 4, z. 2, s. 297-344.

SPURS AFTER ALL – LUTOMIERSK-TYPE BRONZE FERRULES –
THE LATEST INVESTIGATIONS ON THE CIEPŁE CEMETERY, GNIEW COMMUNE

by

ZDZISŁAWA RATAJCZYK

Summary

In 1900 in the village of Ciepłe, Tczew district, Pomorskie region, six early medieval inhumation graves were accidentally discovered, of which two yielded elite grave goods. After studying the provenance and chronology of grave goods from one grave, it was considered to be a burial of an armed horseman of Scandinavian origin from the Viking period. In 2005, stationary excavations were begun on the site of this discovery under the supervision of Zdzisława Ratajczyk, from the Gdańsk Museum of Archaeology, and continued in 2008-2010. As expected, they confirmed the exceptional rank and cognitive value of the discovery. Among many graves, there were three of mounted warriors, which were numbered 35, 42 and 43. They were richly furnished with weapons, horse-riding gear and harness elements. Special attention was drawn by some bronze spurs of particular interest found at the deceased's feet in grave 42, together with a set of buckles, leather-strap tips and other ferrules, as well as hooks and eyes for fastening clothes (puttees?).

The state of preservation of the spurs can be considered good, although they are damaged in places. They have unusual pricks – long, segmented at the base and at the end, fitted with marked, but not protruding beyond shank edges, dulled points in the form of a flattened ball, placed on a biconical ring. The pricks are circular in cross-section and symmetrically fitted to the yoke with a long rivet (1.5-3 mm thick), passing through the middle. With respect to the longer axis of the spurs, they are slightly bent outwards, while with respect to the plane of the yoke, the pricks are raised approx. 15-17 degrees. Moreover, they are attractively decorated.

Close to their base, there is a fluted knob, protruding beyond the shank edges, while immediately in front of it, on the upper surface of the shank, there stands a stylized figurine of a horse with its head turned back. The dimensions of the spurs are given in the table.

Generally, the spurs may be subsumed under type I, variety 2, according to the classification of Zofia Hilczerówna (1956) and under variety c1 according to the classification of Krzysztof Wachowski (1984), and dated chiefly to the second half of the 10th century, admitting the possibility that they were still in use in the first half of the 11th century. However, they clearly differ from type I specimens by their style, which is unique among this category of early medieval artefacts in Poland and Europe, making the spurs exceptional. The interlaced ornament, including circles and varied through the application of relief ribs, zoomorphic elements and bells, imparts to the artefacts – from today's point of view – an entirely different and highly attractive form.

The Cieple discovery of 2009, being a major contribution to Polish Medieval Studies, was a 'turning point' in the interpretations, offered hitherto, of the function of the so-called Lutomiersk-type ferrules. They had been recovered in the course of excavations carried out in the cemetery in Lutomiersk, Łódzkie region, from graves nos. 5 and 10, dated to the late 10th and the first quarter of the 11th centuries. Preserved only in fragments, the artefacts were initially believed to have been ferrules, decorating wooden saddle elements (pommels). The work carried out by the German archaeologist Ingo Gabriel revised earlier findings and proved the Lutomiersk finds to be spurs. Their form conforms to that of the spurs found in Cieple in 2009. The Cieple discovery has proven beyond any doubt that the Lutomiersk finds, as well as analogous ones from Wrocław and Cerkiewnik, are indeed spurs, making up a uniform group in terms of form and workmanship. Moreover, they are completely stylistically compatible, suggesting that they were manufactured in specialized workshops at roughly the same time, or even in the same workshop.

The question of the provenance of the spurs remains unsolved. It will only be possible to make the dating and provenance of these exceptional artefacts more specific after their conservation has been completed and the analysis of the other goods from grave 42 is also complete, as well as after all the materials from the cemetery have been processed.